

Б. М. Мозолевський

Стаття присвячена етногеографії Скіфії, одній з актуальніших проблем скіфознавства.

*Довіряйте тому, хто шукає істину,
а не тому, хто її вже знайшов.*

Андре Жид

Питання етнічної географії Скіфії безумовно і з повним правом вважаються наріжним каменем історії всього населення Східної Європи доби раннього заліза. Вже понад два з половиною століття вони викликають підвищений інтерес не тільки у скіфознавців, а й в істориків слов'ян, бо, не усвідомивши розселення племен скіфського часу, неможливо зрозуміти найскладнішу проблему походження слов'янства — одну з найсуттєвіших у вітчизняній історичній науці.

Однак, незважаючи на такий тривалий шлях історії вивчення проблеми, і досягнуті значні успіхи, на жаль і сьогодні доводиться констатувати, що єдиної карти Скіфії поки що не існує.

У даній статті нема ні можливості, ні необхідності знову висвітлювати історію вивчення етнічної географії Скіфії: в останній час вона була докладно викладена у цілому ряді праць¹.

Відзначимо лише, що протягом XVIII—XIX ст. проблеми кордонів Скіфії та розселення їх племен, рівно як і їх сусідів, вирішувалися переважно у чисто теоретичному плані, — шляхом порівняння з місцевостями² етногеографічних відомостей античних авторів, і перш за все, скіфського оповідання Геродота, а також доповнюючих повідомлень Помпонія Мели, Плінія Старшого, Страбона, Птолемея, Вітрувія та ін. Незважаючи на численні давні прозріння, висловлені теоретиками етнічної географії Скіфії у відзначений час, їх погляди на предмет, що вивчається, виявилися настільки суперечливими, що звести їх хоча б до якогось загального знаменника було неможливо. При цьому все більше виявлялося, що на базі одних тільки писемних джерел, без перевірки останніх практикою, тобто відповідними історичними релізіями, вирішити проблему практично неможливо.

З накопиченням археологічних джерел скіфського часу останні разом з писемними поступово починають притягатися до етногеографічних побудов. Піонером у цій галузі слід вважати І. Е. Забеліна, видатного історика та археолога, що дослідив цілу низку багатих курганів скіфської знаті на території Нижнього Подніпров'я. Однак перша систематизація всієї сукупності археологічних пам'яток та класифікація їх на підставі повідомлень Геродота представлені у працях Д. Я. Самоквасова та О. О. Спіцина³. Саме починаючи з них, за афористичним висловом Е. А. Грантовського⁴, «вітчизняна скіфологія існує та розвивається у першу чергу як галузь археології».

Підсумки дореволюційних досліджень у галузі скіфознавства були підбиті у блискучих працях М. І. Ростовцева⁵, що змалював, за його словами, «канонічну» картину, у якій уявлення про історичний, етногеографічний та просторовий розвиток населення Північного Причорномор'я у добу раннього заліза були зведені у послідовну концепцію, побудовану на широкому тлі всесвітньої історії. За його уявленнями, іраномовні кочові племена скіфів, прийшовши в VII ст. до н. е. з південної частини Передньої Азії, вдерлися до Північного Причорномор'я та поневолили тут місцеве осіле населення, поширивши майже на всю територію сучасної України власні ідеологію та культуру, є своєрідним поєднанням іранських, грецьких та туземних елементів.

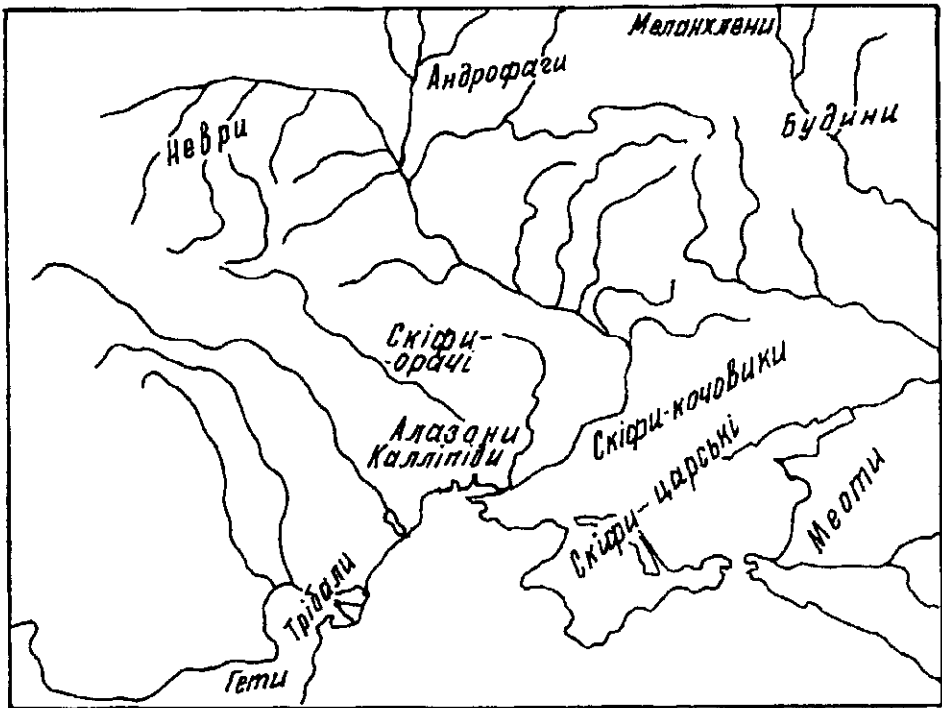

Рис. 1. Карта Скіфії за Б. М. Граковим;

У районах Лісостепу ця культура була сприйнята переважно верхівкою місцевих племен, тоді як їх низи продовжували сповідувати культурні традиції, що йшли ще з глибин доби бронзи. Таким чином, в Скіфії М. І. Ростовцев вбачав чимале політичне утворення, до якого нарівні з кочовиками-іранцями, що мешкали в степу, на півночі входили осілі аборигенні племена з іранізованою верхівкою, але за етнічною сутністю протиставлені скіфам-іранцям. М. І. Ростовцев уперше розкрив значення взаємозв'язків скіфського та античного світів, підкресливши особливе значення Боспорського царства, що надає скіфській культурі Північного Причорномор'я неповторних рис.

Висновки М. І. Ростовцева побудовані на системному аналізі всієї сукупності накопичених до того часу археологічних джерел, від Північного Кавказу до Дунаю, Карпат, Прип'яті та Десни з широким притягненням іонійської писемної традиції. На жаль, основоположній для історії Скіфії праці Геродота дослідник майже не приділив уваги, маючи надію поповнити цю прогалину у майбутньому, однак так уже й не зміг до цього повернутися. Через те, незважаючи на всю широту, етнографічна та етногеографічна концепція Скіфії у М. І. Ростовцева істотно збідніла — у ній нема ні обґрунтованих ідентифікацій конкретних історичних реалій, що повідомляє Отець історії, ні локалізації його номенклатури племен, у результаті чого іраномовне населення у М. І. Ростовцева виступає як нерозрізнена одноманітна маса, між тим як хоча б для деяких зі складаючих це населення племен слід передбачати різні витоки, неповторні історичні шляхи та власне місце на карті. На жаль, подібне уявлення про скіфів можна зустріти і в працях багатьох сучасних авторів (зокрема О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської, В. Ю. Мурзіна та ін.). Але те, що у М. І. Ростовцева було цілком з'ясованим і незалежним від нього прорахунком, у сучасних дослідників виглядає як некоректність по відношенню до джерел.

Так чи інакше сприймаючи етногеографічну концепцію М. І. Ростовцева, все вітчизняне скіфознавство виростало з неї.

Перша карта Скіфії новітнього часу, видана Б. М. Граковим⁶, цілком по-

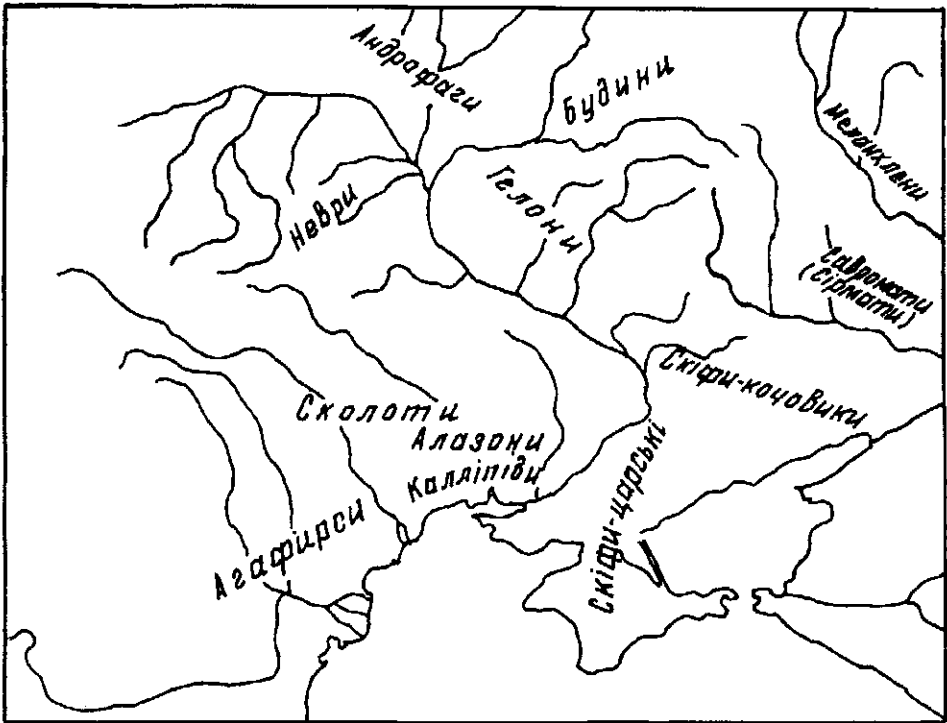

Рис. 2. Карта Скіфії за Б. О. Рибаківим.

будована на уявленнях М. І. Ростовцева. Однак, розвиваючи її, Б. М. Граков піддав критиці збірну суть, що вкладає Ростовцев у поняття «скіфи», та висловив думку, що Геродот вбачав у них племена не тільки об'єднані політично, а й етнічно споріднені. Він вважає їх єдиною народністю, що займає весь арсал скіфської культури у Північному Причорномор'ї (степ та лісостеп), до якої належали всі перераховані Геродотом племена (скіфи царські, скіфи-кочовики, калліпідч, алазони, скіфи-георгой та скіфи-аротери). Північні сусіди скіфів розміщені ним же у межах лісової смуги.

Однак подальше вивчення археологічних матеріалів у контексті оповіді Геродота привело Б. М. Гракова до істотного перегляду ним же створеної карти 1947 р. Як і раніше, вважаючи всіх скіфів єдиною іранською народністю, він локалізував усі їх племена виключно в зоні степу, у Лісостеповому ж Подніпров'ї, розмістив їхніх сусідів: неврів — на Дніпровському Правобережжі, південніше Сейму вздовж Сули, Псла та Ворскли, меланхленів — на Сіверському Дінці, агафірси локалізовані на Середньому Дніпрі, андрофаги — у місцях вище Прип'яті, савромати — у Поволжі. У точній відповідності з розповіддю Геродота, проте не вдаючись до серйозної аргументації, Б. М. Граков розмістив скіфські племена у степу⁷. На карті 1971 р. серед них нема навіть калліпідів, алазонів та скіфів-кочовиків, хоча у коментарях до неї Б. М. Граков вважає за можливе розміщувати калліпідів та алазонів уздовж Гіпаніса (Південного Бугу), а скіфів-орачів у північній частині Степового Правобережжя. Відсутність тут, як і вздовж Нижнього Дніпра, який займають скіфи-землероби, пам'яток осілості VI—V ст. до н. е., які повинно було б залишити вказане землеробське, за Геродотом, населення, не збентежує дослідника — він схильний пояснювати його, перш за все, недостатньою археологічною вивченістю відповідних територій. І це, безумовно, не можна ставити йому в провину, тому що локалізація землеробських племен Скіфії на території степу обумовлюється його загальною концепцією походження скіфів та складання Скіфії: «У місцях помешкання землеробських скіфських племен, особливо вздовж Бугу, Пентікапу-Інгудьцю та Нижньому Дніпрі виявлені поселення землеробського характеру, які належать за матеріалами до

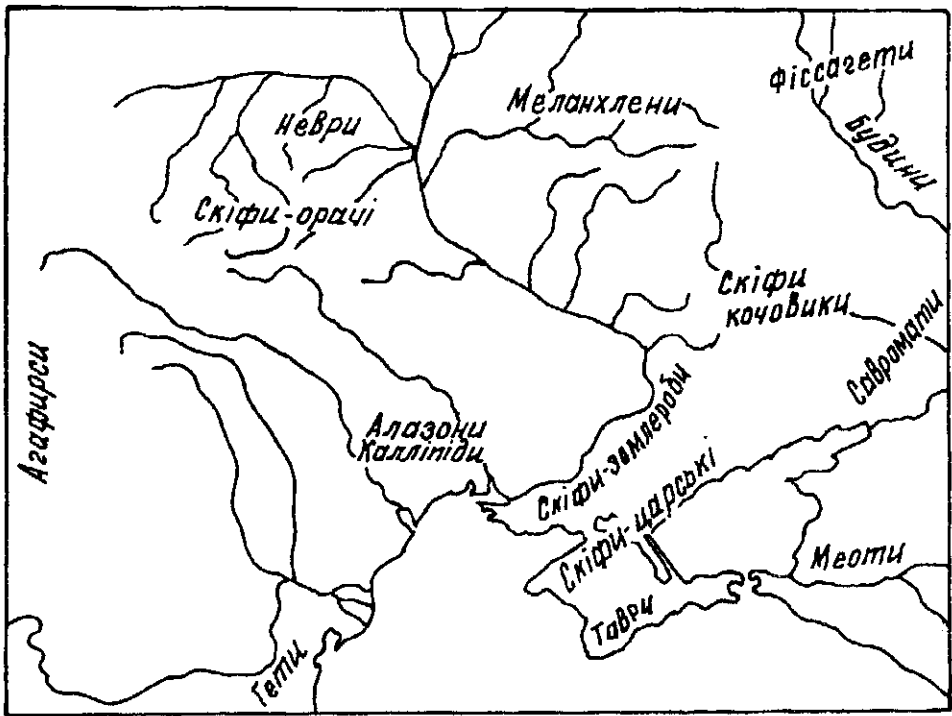

Рис. 3. Карта Скіфії за В. А. Іллінською та О. І. Тереножкіним.

кінця II тис. до н. е., тобто, до доби кімерійців та ранніх скіфів. Вірогідно, землеробські племена носили в собі особливо багато елементів попереднього населення та були найбільш змішаними. В описах подій скіфської історії єдиним згуртованим, панівним над землеробами та частиною кочовиків, усвідомлюючи себе як єдине ціле і у політичному змісті панівним народом, є скіфи царські⁸.

Таким чином, за пізніми працями Б. М. Гракова, скіфська культура охоплювала тільки степові області, заселені іранцями, але та, що сприйняла «скіфську триаду» (озброєння, кінська зброя, звіриний стиль) культура лісостепових племен до скіфської належати не може, позаяк у найістотніших проявах (кераміка, поховальний обряд, влаштування побуту) цілком сходять до місцевих витоків та є продовженням культури населення доби бронзи. Скіфи, згідно цієї концепції, займали степові області між Дунаєм та Дністром і являли собою складену під головуванням скіфів царських політично, етнічно, за мовою та культурою, єдину народність, хоча у складанні її й взяли участь якісь залишки місцевих степових племен.

Значний внесок у розвиток поглядів Б. М. Гракова зробила І. В. Яценко, яка спеціально вивчала степові скіфські матеріали VII—V ст. до н. е.⁹ Нею були висловлені цікаві думки про локальні варіанти культури степовиків і зроблена спроба співвіднести їх з певними племенами Скіфії. На жаль, обмеженість матеріалів, відомих на той час, значною мірою позбавляє переконливості її конкретні висновки.

Ще раніше за Б. М. Гракова, у 1949 р., з концепцією Степової Скіфії виступив М. І. Артамонов. Його непересічною заслугою є те, що для локалізації номенклатури Геродотовських племен він уперше використав особливості поховального ритуалу, справедливо вважаючи останній найконсервативнішою, а відтак і найдиференційованішою етнографічною рисою. М. І. Артамонов пов'язував Скіфію з пам'ятками степової смуги, а також Лісостепових районів Побужжя та Подністров'я, в яких він вбачав землі скіфів-аротерів¹⁰. Нарівні з даними поховальної обрядності, при локалізації скіфських та межуючих з ними племен М. І. Артамонов здійснив етимологізацію їх назв, що

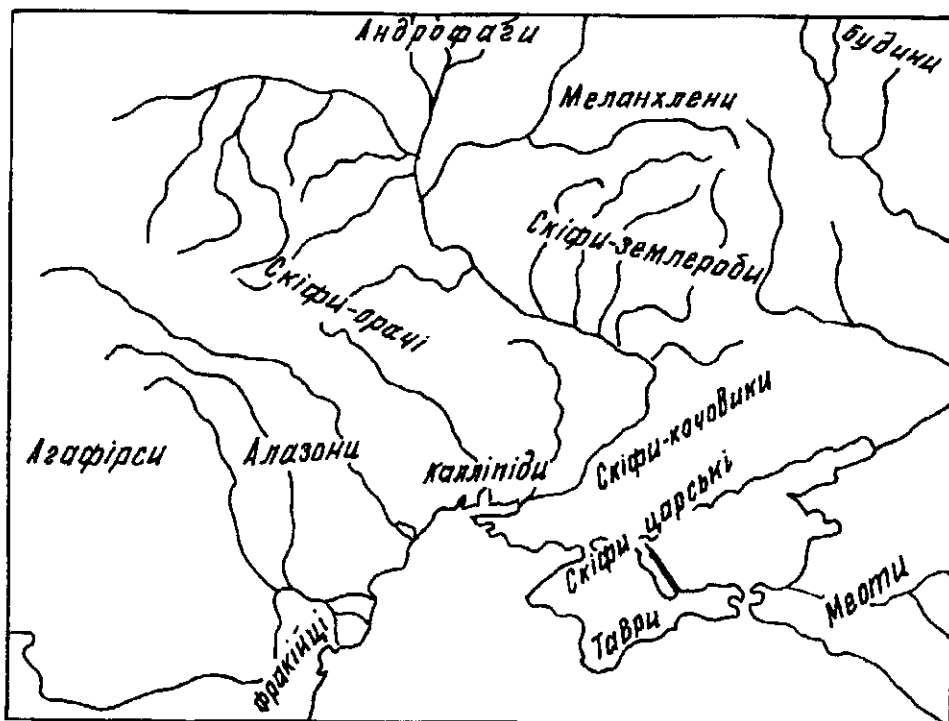

Рис. 4. Карта Скіфії за А. П. Смирновим.

істотно зміцнило його етнографічні висновки та дозволило перетворити їх у струнку систему.

Проте представлена ним карта Скіфії разом з позитивними якостями містить й цілу низку недоліків. Перш за все, слід відзначити її слабку забезпеченість джерелами: притягнуті М. І. Артамоновим матеріали поховальної обрядовості надто злиденні та вибіркові, щоб на їх підставі можна було змалювати об'єктивну картину розселення племен. Для цього, без сумніву, необхідний поглиблений аналіз всієї сукупності пам'яток Степової Скіфії, який повною мірою не проведений і до цих пір.

Занадто вільно поведився дослідник і з даними Геродота, в результаті чого врозріз із ними скіфи царські виявилися розселеними у широкій смузі степу між Гіпанісом та Танаїсом, тоді як скіфи-кочовики зайняли степовий Крим, що недвозначно відводився Геродотом разом з Північним Приазов'ям скіфам царським. Дуже важливою нам уявляється надійна локалізація М. І. Артамоновим західних на східних сусідів Скіфії — агафірсів та савроматів. Перші з них розміщені на захід від Карпат у Трансильванії, другі — за Танаїсом, ототожнюваним дослідником не з Доном, а з Сіверським Дінцем.

Щодо Українського Лісостепу, то увесь він був відведений гелоно-будинам, серед яких, на думку М. І. Артамонова, були і етнічно споріднені з ними андрофаги та меланхлени. При цьому будинів дослідник вважає за можливе асоціювати з праслов'янами, а гелонів, як і агафірсів, вважає спорідненими зі скіфами, але з включенням значних фракійських елементів. Неври на розглядуваній карті ідентифіковані з пам'ятками висоцької культури. Але якщо локалізація останніх у принципі не суперечить Геродотові, то стосовно будинів, гелонів, андрофагів та меланхленів М. І. Артамонов повністю знехтував його свідченнями.

Незважаючи на удавану близькість карт М. І. Артамонова та Б. М. Гракова їм притаманні дві принципові відмінності: одна з них стосується локалізації скіфів-орачів. По-різному підійшли дослідники і до розуміння етнічного складу населення Скіфії. Як вже зазначалося, Б. М. Граков вважав його

єдиностнічним, хоча й припускав, що скіфський етнос при створенні всмоктав у себе і певну частину місцевих нескіфських елементів.

М. І. Артамонов намагається чіткіше диференціювати населення Геродотової Скіфії. На його думку, «дослідники зовсім неправильно всіх скіфів зараховують до іранців»¹¹. Іранцями у вузькому значенні були тільки пришельці-паралати, вони ж скіфи царські: «Інший пов'язаний з ними ж термін «сколоти», на противагу першому, що зберіг вузьке етнічне значення, поширився на усі підлеглі паралатам чи сайям племена... якщо ж це так, то термін «сколоти», швидше, ніж інший, треба пов'язувати з туземним населенням Степової Скіфії, може бути особливо тісно зі скіфами-номадами»¹². Конкретної етнічної інтерпретації цим скіфам-номадам М. І. Артамонов не дає, що ж до скіфів-орачів, то їх він вважає на підставі особливостей археологічних пам'яток спорідненими з населенням Дніпровського Правобережжя (гелонобудинами), які виступають «як важливий елемент» складання майбутніх східних слов'ян¹³.

Велике значення для етногеографічних побудов М. І. Артамонова та Б. М. Гракова мала проблема походження скіфів. Обидва вони вважали, що скіфська спільність склалася на основі зрубних племен, що просувалися до Північного Причорномор'я кількома хвилями. Кімерійці, які мешкали на цій території, пов'язувалися з катакомбною культурою.

Близькі до концепції М. І. Артамонова та Б. М. Гракова погляди на етнічну географію Скіфії послідовно відстоював і Б. А. Шрамко, невтомний дослідник Більського городища та інтерпретатор останнього як міста Гелона, хоча локалізація ним окремих племен Лісостепу, як і їх етнічне визначення, зазнали певних змін¹⁴.

Подальша трансформація уявлень про карту Скіфії цілком пов'язана з поглибленим вивченням, з одного боку, локальних варіантів скіфської культури на території України та суміжних з нею областей Білорусі та Росії, з іншого — культури пізнього скіфського часу, що передували їй. У цьому вивченні брали участь багато скіфознавців України, Росії, Кавказу. У результаті проведення багатосторонніх як польових, так і теоретичних досліджень, знов почала переважати концепція Великої Скіфії, запропонована ще на початку століття М. І. Ростовцевим. Найглибше її обґрунтували, детально розвинули та послідовно відстоювали у своїх численних працях О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська¹⁵.

Істотний внесок у розвиток концепції зробили також П. Д. Ліберов¹⁶, А. П. Смирнов¹⁷, О. Н. Мельниківська¹⁸, Л. І. Крушельницька¹⁹, Г. І. Смирнова²⁰, Н. М. Бокій²¹ та ін.

У загальних рисах етнологічну та етногеографічну концепцію О. І. Тереножкіна — В. А. Іллінської можна викласти у такому вигляді.

У степовій смузі України скіфській культурі передувала складена на зрубній основі культура передскіфського періоду, розділена О. І. Тереножкіним на два етапи: черногорівський (IX—VIII ст. до н. е.) та новочеркаський (VIII — перша половина VII ст. до н. е.). Це й була культура історичних кімерійців. На складання її сильний вплив справила культурна хвиля, що проникла з глибин Сибіру та пов'язувана з населенням карасуцької культури²².

Незважаючи на те, що кімерійська та скіфська культури якийсь час (на початку XII ст. до н. е.) «навіть немовби стикаються одна з одною»²³, скіфську культуру не можна генетично виводити з кімерійської. Вона з'являється несподівано, у цілком складеному вигляді та механічно замінює культуру кімерійців, хоча окремі елементи останньої й були запозичені скіфами.

У результаті великої міграційної хвилі наприкінці VII — початку VI ст. до н. е. скіфська культура була привнесена і до Лісостепоного Дніпровського Лівобережжя, де вона змінила бондарихинську доби бронзи. В. А. Іллінська у пам'ятках Посулля, Псла та Сіверського Дінця схильна вбачати геродотівських скіфів-землеробів. Що ж до культури Дніпровського Правобережжя, то вона склалася на місцевій основі (чорноліські племена), не пов'язаний зі степовим ірано-скіфським світом та протофракійською культурою Дністро-Дунайського басейну. Це особлива протослов'янська за етносом група населення, що виявилася у VII—IV ст. до н. е. в одному політичному об'єднанні

зі скіфами та цілком сприйняла культуру скіфського типу. Це ж населення просунулося по Ворсклі на лівий берег Дніпра, де у скіфський час виявилось в іранському оточенні.

Таким чином, О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська уявляють Скіфію у вигляді різноетнічного політичного об'єднання, що на півночі досягав зони лісів, де воно межувало з неврами (плем'яна милоградської культури), андрофагами (верхів'я Дніпра) та меланхленами (юхнівська культура). Західні сусіди скіфів — агафірси, розміщуються у Трансильванії, савромати — за Доном. Вище савроматів мешкали будини, на землю яких вселилися гелони (воронезька група пам'яток).

Скіфське плем'я алазонів локалізоване на Середньому Дністрі, калліпіді — в околицях Ольвії, скіфи-кочовики на схід від Нижнього Дніпра, скіфи царські — у Криму та Північному Приазов'ї.

Багато зусиль В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін доклали, щоб «повернути» скіфам і пам'ятки VII—VI ст. до н. е. на Кубані та Північному Кавказі, які багатьма дослідниками (Б. М. Граков, Н. В. Анфімов) пов'язувалися з меотами. На думку дослідників, у початковий період історії скіфів Передкавказзя слугувало їм плацдармом для передньоазіатських походів²⁴. Цю тезу одночасно та після В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна активно відстоювали В. Б. Виноградов, В. Г. Петренко, А. К. Галаніна, В. Ю. Мурзін, С. В. Махортих та ін.

Видатною заслугою О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської перед скіфознавством є систематизація археологічних пам'яток доби раннього заліза по всій Україні та суміжних з нею територій. Посмертно видана їх монографія «Скіфія VII—IV ст. до н. е.» — (1983) є найповнішим зведенням джерел з досліджуваного періоду.

Археологічний принцип перш за все був покладений дослідниками і в основу локалізації номенклатури геродотівських племен. Цей принцип настільки панував над ними, що на догоду йому вони вважали за можливе навіть виправляти повідомлення Геродота, в результаті чого й стало можливим розміщення скіфів-землеробів, що мешкали, за Геродотом, у Нижньому Подніпров'ї, у Лівобережному Лісостепу, алазонів — на Середньому Дністрі та ін.

Спеціальне ж вивчення географії Північного Причорномор'я за античними джерелами, залишилося поза увагою О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської, хоча вони й намагалися дати власне тлумачення окремо взятих повідомлень про ті чи інші географічні орієнтири. Але вихоплені із загального контексту і своєрідно зрозумілі, ці орієнтири не тільки не прояснювали, але ще більше заплутували й без того не дуже виразну картину етнічної географії Скіфії.

У результаті, незважаючи на придбання значного числа прихильників, обґрунтована О. І. Тереножкіним та В. А. Іллінською концепція етнічної географії Скіфії не отримала належного визнання, що особливо виразно виявилось під час обговорення проблем скіфознавства за круглим столом у 1980 р.²⁵

Істотно переглянув свої погляди на стічну географію Скіфії до кінця життя й М. І. Артамонов, наблизивши їх до концепції Ростовцева-Тереножкіна-Іллінської. За останньою, посмертно виданою його працею²⁶, все землеробське населення Лісостепу від Дністра до Сіверського Дінця входило до складу Скіфії під ім'ям скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Як і населення степу, воно було іраномовним та походило разом з ним від зрубної культури. Таким чином, розширивши межі Скіфії до кордону з лісом, М. І. Артамонов визнав разом з тим тезу Б. М. Гракова про єдиноетнічність її населення, скомбінувавши в результаті цього щось середнє між концепціями Тереножкіна-Іллінської та Гракова.

По-новому у згаданій праці підійшов М. І. Артамонов і до проблеми пам'яток скіфського часу на Кубані. Як і раніше, ототожнюючи кімерійців з катакомбною культурою, що доживає нсмовби на схід від Дону до VII ст. до н. е., дослідник вважає, що кубанські пам'ятки залишені не меотами і не скіфами, а кімерійцями, що повернулися разом з останніми із передньоазіатських походів.

Не вдовольняючись жодною з існуючих концепцій етнічної географії Скіфії при вирішенні проблеми походження слов'ян, намагання знову переглянути її здійснив один з видатних слов'янознавців сучасності Б. О. Рибаків, цілком присвятивши їй монографію «Геродотова Скіфія»²⁷. Розвиток окремих закладених у ній ідей міститься у наступних його працях²⁸.

Широта поглядів Б. О. Рибаківа, енциклопедична його ерудованість, літературний та полемічний талант роблять вказані праці дуже яскравими та привабливими. Однак при спеціальному вивченні з прикрістю доводиться визнавати, що форма у них далеко на завжди відповідає змісту.

Уважне прочитання «Геродотової Скіфії» визначає заданість її головної ідеї: довести, що і скіфи-орачі й скіфи-землероби Геродота — один і той же народ, що жив суцільною смугою як у Дніпровському Правобережжі (західно-подільська, східно-подільська та Кисво-Черкаська групи пам'яток). Так і у Поворсклі на лівому березі Дніпра, і означених у Геродота неначебно загальним терміном «борисфеніти». Для цього дослідникові знадобилося всупереч зовсім недвозначному тексту Геродота допустити опис ним не однієї, а двох Гілеї, одна з яких нібито знаходилася у гирлі Ворскли. Остання завдяки такому переміщенню Гілеї перетворилася на Пантікап.

Довільне тлумачення та локалізація геродотових борисфенітів не могло не призвести до повного перекросня і карти Степової Скіфії. На традиційному місці вздовж Південного Бугу тут залишилися тільки калліпіді та алазони. Скіфи-кочовики ж перемістилися з Нижнього Подніпров'я на північ та зайняли територію між Ворсклою, Сіверським Дінцем та Нижнім Доном — на їх місце (до самого Інгулу) були вселені скіфи царські.

Ця трансформація також побудована на виправленні тексту Геродота. Дослідник виходить з того, що лівобережні степові племена Геродот описував не із заходу на схід, що впливає із всієї тканини його оповідання, а навпаки, зі сходу на захід. Для обґрунтування такого становища серйозних аргументів, природно, не знайшлося.

Більш показна на карті Б. О. Рибаківа локалізація деяких сусідів скіфів, в окремих випадках (гелони й будини) вона обґрунтована просто бездоганно, хоча інколи не витримує будь-якої критики (меланхлени, скіфи, що відокремилися та ін.). Гелони на ній ідентифіковані з посульсько-сіверсько-донської групою пам'яток, будини — з юхнівською культурою, неври — з кіровоградською, андрофаги — з дніпро-двинською, агафірси — розміщені на захід від алазонів на Середньому Дністрі, Пруті та Сереті, савромати — у межиріччі Сіверського Дінця (Танаїс за Б. О. Рибаківим) і Дону (Сіргіс); меланхлени ж асоційовані із середньодонською культурою, а скіфи, що відокремилися, — з воронезькою групою пам'яток.

Впевнена, з точки зору Б. О. Рибаківа, локалізація землеробських племен Скіфії (скіфів-орачів та скіфів-землеробів) у Дніпровському Лісостепу від Дністра до Ворскли дозволила йому ототожнити їх зі східною групою праслов'янських племен, що ведуть своє походження ще від тшинецько-комарівських старожитностей. Таке визначення етнічної належності середньодніпровських племен скіфського часу зовсім не нове — вперше воно було обґрунтоване ще Л. Нідерле²⁹ та у подальшому підтримане більшістю вітчизняних дослідників. Послідовним прихильником його був і О. І. Терсножкін, який відкрив чорноліську культуру та через неї простежив генезис слов'ян від тшинецько-комарівської спільності до середньовіччя³⁰.

Таким чином, для подібного ототожнення середньодніпровських племен зовсім не було необхідності переселяти скіфів-землеробів із Нижнього Подніпров'я, де вони локалізовані Геродотом, на Ворсклу, та об'єднувати із скіфами-орачами. Але це об'єднання знадобилося Б. О. Рибаківу для того, щоб саме цим племенам приписати основну етногонічну легенду скіфів та саме з ними пов'язати етнонім «сколоти». Однак, якщо у багатьох етногеографічних побудовах дослідника ще можна відшукати раціональне зерно, то його версія про праслов'янську належність сколотів не витримує будь-якої критики, позаяк не тільки буква, а й весь дух аналізованої легенди сходять своїм корінням у іранську мову — найбільше — індоіранський світ, чому

присвячені кращі сторінки праць Ж. Дюмезіля, Е. А. Грантовського, О. М. Хазанова, Д. С. Раєвського та багатьох ін.³¹.

На підтвердження істинності свого відкриття Б. О. Рибаків намагається навіть ідентифікувати з певними лісостеповими групами пам'яток скіфського часу легендарні племена паралатів, авхатів, катіарів та траспіїв, що походять від скототських прабатьків, — населення неначебто трьох перших скототсько-східноєвропейських царств³², забуваючи при цьому, що для такої ідентифікації як мінімум необхідно серйозно заперечити стверджене у скіфознавстві (Ж. Дюмезіль, Е. А. Грантовський, О. М. Хазанов, Д. С. Раєвський) уявлення про соціальний, а не етнічний зміст трьох родів, що походять від синів Таргітая. Відчуваючи непереконливість своїх конструювань, але намагаючись видати їх за доведений факт, Б. О. Рибаків замовчує ту обставину, що ті ж три царства, що він локалізував у Лісостепу, крім легенди фігурують і у розповіді Геродота про війну скіфів проти Дарія. А безсумнівно, тотожність обох тріад доводиться вже хоча б тим, що в обох свідоцтвах одне з царств зображено більшим, ніж два інші. І це тільки один з багатьох контраргументів, які можна було б навести для заперечення версії про праслов'ян-скототів. Цими міркуваннями про представлену Б. О. Рибаківим концепцію етнічної географії Скіфії можна було б і обмежитися, однак наполеглива пропаганда автором у всіх своїх виданнях версії про скототське минуле слов'ян як доведеного факту, а не однієї з найменш можливих гіпотез, примушує проаналізувати «Геродотову Скіфію» докладніше. Зробити це тим необхідніше, що внаслідок непересічного авторитету Б. О. Рибаків серед слов'янознавців його скототська ідея вже беззаперечно приймається деякими з них³³, незважаючи на те, що фахівці з античної та скіфської історії поставилися до неї дуже стримано³⁴, а скіфознавці-археологи висловили різке неприйняття. Насправді виявилось, що широта поглядів Б. О. Рибаків не підкреслена достатньо глибоким знанням джерел, у результаті чого його висновки страждають суб'єктивізмом та бездоказовістю. Як писав О. І. Тереножкін, у міркуваннях Б. О. Рибаків про скототів-землеробів «можна знайти тільки впевненість, але не переконливість». Переказ про походження скіфських царів та скіфів царських, що називалися, за Геродотом, скототами, ніяким чином не можна приписувати осілим землеробським племенам. Геродот нічого не знав про землеробів-скототів: в його записах скототи — кочові скіфи царські³⁵.

На жаль, критикуючи концепцію Б. О. Рибаків, багато його опонентів й самі виявили більше впевненості, ніж переконливості. Для останньої перш за все необхідний детальний аналіз системи аргументації автора, який ми маємо намір здійснити нижче.

Цілком справедливо відзначаючи, що існуючі карти Скіфії до цих пір будувалися або на аналізі писемних джерел без достатнього залучення даних археології, чи, навпаки, на добротній археологічній основі, але без будь-якого перегляду писемних джерел, Б. О. Рибаків поставив перед собою завдання зіставити свідоцтва Геродота з археологічною картою Скіфії та привести аналіз скіфського логосу по історичній та етногеографічній лінії³⁶. Не викликає сумнівів і правильність методичного підходу у розв'язанні поставлених дослідником завдань: «Для виходу із існуючого питання необхідно розглянути у комплексі, в єдиній системі всі дані Геродота, не розділяючи їх на значні і незначні, в справжні та ті, що здаються сумнівними» (с. 16; далі в дужках без зазначення на видання — посилання на «Геродотову Скіфію»).

Важче однозначно погодитися з його методом «випереджаючих доказів», згідно якого багато питань передбачається первинно «аналізувати ізольовано, вирішувати само собою, але по мірі накопичення їх необхідно вводити до створеної системи і перевіряти цією системою» (с. 16). Правильний сам по собі, але по мірі ускладнення дослідження цей метод призводить іноді до такого нагромодження доказів невідомого через відоме, що читач починає просто губитися у здогадах — чи у цьому разі автор має на увазі «випереджаючий доказ», чи подас факт, що вважається їм вже остаточно доведеним, не дуже піклуючись про те, прийнятні читачами його докази, чи за тими чи іншими причинами відкинуті.

Беззаперечним достоїнством «Геродотової Скіфії» є спроба її автора притягнути для доказу своїх географічних версій всю сукупність просторових вимірів, у значній кількості притягнутих Геродотом для Скіфії у днях шляху чи плавання. Однак абсолютизація цих вимірів ні до чого доброго призвести не може, позаяк з одного боку, міри відстані у Геродота зовсім непевні і неоднозначні³⁷, з іншого — користуватися ними можливо лише у тому випадку, коли вказані хоча б дві точки відліку цих відстаней, що Геродот робить вкрай рідко. Але навіть маючи і три точки відліку, як, наприклад, вздовж Гіпаніса, дослідники приходять до зовсім різної ідентифікації впадаючого у нього джерела Еksamпей, як і самих витоків річки³⁸.

Звідси зрозуміло, що, природно, притягаючи у повному обсязі виміри Геродота, використовувати їх можна лише для перевірки правильності тих чи інших географічних реконструкцій. Поставивши їх в основу свого дослідження, Б. О. Рибаків змушений постійно наслідувати їм, якщо вони навіть явно суперечать географічним реаліям писемних джерел чи археологічним матеріалам — і ті, і інші автор просто «підправляє», підганяючи під побудовану ним схему.

І благо ще, якщо автор намагається відкрито виправити джерело. У розрізі наукової критики це цілком припустимо, а іноді і недаремно. Але на сторінках «Геродотової Скіфії» всюди можна зустріти не перевантажені аргументами зауваження на кшталт того, що Геродот «не помітив того, що...» (с. 22); «слід знову розглянути питання, опираючись на Геродота, але допустити лише одне застереження» (с. 40, а омовка ця стосується ні багато ні мало, а лише існування у Скіфії двох Гілей); «у цьому пункті точність зрадила Геродотові і він помилився...» (с. 50), «не можна стверджувати, але можна припустити, що Геродот...» (с. 73); «Геродот дещо плутано зводить в одне всі довідки, одержані ним про течію Дніпра» (с. 139) та ін. Посилання Б. О. Рибаків на те, що побудова несуперечливої системи потім всі ці поправки виправдає, втішає мало: можливість внесення їх до джерела повинна бути обгрунтована заздалегідь. Деякі найбільш неприйнятні відкриті спроби ревізії Геродота Б. О. Рибаківим відзначені вище.

Набагато гірше, коли він без будь-яких обмовок починає припускатися, на перший погляд, немовби незначних неточностей при посиланні на джерело: недосвідченого читача вони вводять в оману, спеціаліста ж примушують задуматися. Для того, щоб уявити, про що мова, наведу та прокоментую лише кілька прикладів з «Геродотової Скіфії», хоча кількість їх легко може бути набагато збільшена.

Цитую: «Точну відстань, обчислену у днях плавання, Геродот вказує для Дніпра від витоків до порогів: «Відомо, що Борисфен тече з півночі до Герра на 40 днів шляху» (§ 53, с. 32). Тут головне не у терміні «точна відстань», він використаний лише для того, щоб читач повірив у точність наведеного перекладу цитати Геродота. А переклад її дуже й дуже неточний. Звичайно, дослідник може користуватися будь-яким з існуючих перекладів, і навіть пропонувати новий, але він зобов'язаний при цьому вказати, що нарівні з цим є і інші, особливо якщо останні змінюють суть тексту на прямо протилежний, як у даному випадку. Навряд чи автор не знав про двохсотрічні дискусії з приводу відзначеного пасажу. Але тут йому здалося просто невігдно говорити про них, тому він і промовчав.

Далі: «Дніпровськими порогами відзначено (у Геродота — *Б. М.*) місцезнаходження царських курганів скіфів» (с. 37). По-перше, автору слід було б знов-таки точніше дотримуватися тексту, кажучи про царські гробниці скіфів, він лише зауважує, що до місцевості Геррос, де вони розташовані, Борисфен ще судноплавний, ні тут, ні в інших пасажах і словом не згадуючи про дніпровські пороги. У даному випадку останні можуть тільки передбачити, і це слід було б прямо обумовити, але така обмовка не вигідна для дослідника. По-друге, настільки безапеляційна локалізація царських могил у місцевості, до якої судноплавний Борисфен, якщо це навіть дніпровські пороги, ніким серйозно до моменту виходу книги доведено не було, бо у той час тут з царських поховань були відомі лише кургани IV ст. до н. е., тобто після-

геродотівського часу. Таким чином, у цій цитаті усього з кількох слів читач виявився дезінформованим як мінімум двічі.

І ще: «Десь на Дніпрі протягом 10 чи 11 днів плавання (§ 18, 53) розмішувалися скіфи-землероби («борисфеніти»)» (с. 38). Навіщо автору знадобилося використати це загадкове «десь», якщо Геродот говорить точно і недвозначно. «Якщо перейти Борисфен, перша від моря країна — Гілея, якщо ж іти вгору через неї — (там) живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть біля ріки Гіпаніса, називають борисфенітами» (IV, 18). А тому, що він збирається локалізувати борисфенітів зовсім в іншому місці, на Дніпрі, а не вище Гілеї, що міститься поблизу моря. І допущена неточність уже заздалегідь повинна налаштувати читача на сприйняття запропонованої версії.

І ще: «Скіфські землеробські племена» займають простір до сходу на 3 дні шляху...» (§ 18). На жаль, ні західна точка відліку, ні східні кордони ним (Геродотом — *Б. М.*) не вказані (с. 7). Це вже пряме перекручення Геродота, позаяк і західний, і східний орієнтири у визначенні землі борисфенітів в § 18 позначені зовсім недвозначно: перший на початку параграфа, процитованого вище, другий — на початку наступної за цією фразою: «Це скіфи-землероби населяють землі до сходу на просторі трьох днів шляху до ріки, назва якої Пантікап...».

І ще: «Кочовики займають область до сходу на 14 днів шляху (§ 19) (с. 40). На цьому повідомлення Геродота довільно перериваються, тому, що далі у ньому говориться: «до ріки Герра». Згідно ж версії *Б. О. Рибак*ова і всупереч Геродотові східним кордоном кочовиків слугує Танаїс, а Герра — прямо протилежною західною, у зв'язку з чим автору зовсім не вигідно цитувати далі.

І ще: «Та обставина, що Геродот у різних місцях своєї книги вжив дві синонімічні і цілком взаємозамінні назви (аротери і георгой), створило уявлення про два різні розміщені у різних місцях народи» (с. 128). Незначною на перший погляд перестановкою акцентів автор усе ставить з ніг на голову: Геродот, мовляв, не писав, що аротери і георгой — два різних народи, що живуть в абсолютно не межуючих між собою місцевостях, це ми самі зробили такий висновок. Казуїстичність цього прийому очевидна.

І ще: «Подальші пошуки, як побачимо, дозволять нам визначити і самоназву лісостепових землеробів, названих Геродотом за чисто географічним принципом дніпровцями-борисфенітами» (с. 144). Спочатку зовсім маленька неточність: не ольвіополіти, мовляв, які достеменно знали що і до чого, назвали скіфів-георгой борисфенітами, — це завдяки своїй неписьменності зробив (усупереч його свідцтву) Геродот. Далі вже гірше: Геродотові приписується, що борисфенітами він назвав лісостепових землеробів загалом (тобто, і скіфів-аротерів), а не конкретні племена скіфів-георгой, що мешкали вздовж нижньої течії Борисфена між ним і Пантікапом.

І ще: «Сусідами будинів з заходу, з боку Дніпра, були неври, що частково вселилися в землі будинів у середині VI ст. до н. е.» (с. 159). Геродот ж ніде і ніколи не писав не тільки про те, що неври були безпосередніми західними сусідами будинів; останніх він взагалі, на відміну від неврів, не називає серед сусідів Скіфії. Територіальне ж зближення цих племен стало вигідним авторові, тому він свої думки і сформулював так, немовби вони походять від самого Геродота. Не кажу вже про те, що цілком неприпустимо приписувати Геродотові, немовби між Невридою та землею будинів він розміщує Дніпро чи хоча б те, що володіння неврів обмежені у нього Правобережжям.

Щоб перекопати, що така інверсія для *Б. О. Рибак*ова не випадковість, наведемо ще одну цитату: «Геродотові вдалося зібрати цілий ряд легенд про походження народів та їх рух. Такі дві версії походження скіфів, легенда про походження савроматів, легенди про царів скіфів-землеробів, розповіді про вторгнення гелонів та переселення неврів, утиснених зміями» (с. 185). Але фраза будується так, що одразу й не зрозумієш, про що піде мова: чи про те, що дійсно зібрав Геродот, чи про те, як *Б. О. Рибак*ов зрозумів його повідомлення. Звичайно, робиться це не за недоглядом, а щоб створити видимість об'єктивності проваджуваної ним аргументації, — у цьому переконують проаналізовані вище тексти. Таку ж роль у наведеному фрагменті покликана

грати й невинна з вигляду підстановка «вторгнення» гелонів замість їх мирного вселення у землю будинів. Це нагромадження одразу кількох невідповідностей в одній фразі дуже характерна для манери викладення Б. О. Рибаківим матеріалу і воно дуже небезневинне: очевидніші, не другорядні невідповідності відвертають увагу від менш очевидних, але тих, що мають кардинальне значення та примушують «проковтувати» останні разом із навживкою із вірогідності.

Такі ж нестачності, недомовленості, підставляння притаманні у праці не тільки посиланням на Геродота, але й на інші джерела: археологічні, лінгвістичні тощо.

Наприклад: «Район Крємнів та р. Оар (Корсак?) був окраїнною землею царських скіфів; тут археологи знайшли найбільш східні скіфські кургани» (с. 88). Невже автору невідомо, що незважаючи на дуже слабку вивченість Північного Приазов'я, скіфські пам'ятки відкриті і поблизу Бердянська, Маріуполя, Таганрогу, Ростова та навіть на р. Калитві? Враховуючи аналіз його посилань на Геродота, швидше слід думати, що забудькуватість ця — явище зовсім не випадкове, хоча і вона непростачна для дослідника, що обіцяв використати всі наявні джерела, не поділяючи їх на менш чи більш важливі.

При цьому ще один характерний для Рибокова прийом: він іноді обмежується притягненням тільки один раз так своєрідно препарованого джерела, але експлуатує його знову й знову, усе більше надаючи йому вигляду об'єктивності та нагнітаючи таким чином потрібне враження. Так сталося і з твердженням про найбільш східні царські кургани на р. Корсак як східному кордоні скіфів царських: ця ж думка ще кілька разів варіюється та обігрується на с. 101, 104 та ін.

Намагаючись довести неможливе — існування в Скіфії двох Гілей, одна з яких ніби знаходилася у гирлі Ворскли, Б. О. Рибаків пише, що дельта цієї річки і зараз ще носить «примітну назву Ліски» (с. 46), забуваючи при цьому дати відповідне посилання. А справа у тому, що дельта Ворскли іменується зовсім не «Ліски», а відповідно розташованому поблизу селищу, що має українську назву «Леськи» (в російській транскрипції «ЛЭСЬКЫ» — множина від Лесько, Лесь, Олесь, — похідне від Олександр) і ніякого відношення до лісу не має.

Ще більше таких неточностей і прямих перекручень припускає дослідник при посиланнях на праці сучасних авторів, але, вважаю, нема необхідності тут їх наводити.

Важче за все говорити про пряму фальсифікацію Б. О. Рибаківим фактів. Деякі приклади її вже відзначалися у цитатах, що наводилися вище. Чим далі до кінця монографії, тим цей прийом починає вживатися все безоглядніше.

Прагнучи будь-що ототожнити скіфів із середньодніпровським населенням, він пише: «Розповідь Геродота про походження чотирьох скіфських племен являє собою запис місцевого середньодніпровського епічного сказання... Середньодніпровське, борисфенітське походження сказання твердо визначається двома ознаками: шануванням землеробських знарядь та походження від дочки Дніпра; поєднання цих ознак виключає кочову орду» (с. 229).

Те, що перша з ознак нічого не значить, доведено працями Ж. Дюмезіля, Е. А. Грантовського, О. М. Хазанова, Д. С. Раєвського та самого Курція Руфа (VII, 8, 34), який засвідчив шанування плуга у кочових племен саків. А як же бути з іншими? Адже у Середньому Подніпров'ї немає жодного зображення напівдіви-напівзмії, дочки Борисфена, тоді як для степового світу це один з найпоширеніших образів. Разом з іншими матеріалами він беззаперечно свідчить про складання легенди у степових, а не лісостепових племен. Де ж тут тверді докази?

А про те, що дочка р. Борисфену мала вигляд саме напівдіви-напівзмії, говорить не тільки легенда Г-II, а й поема Валерія Флакка (VI, 48—68), де фігурує вже не Геракл зі своїми синами, а Колаксай. Однак Б. О. Рибаків наполягає на тому, що Валерій Флакк «помилково звів в одне деталі двох генеалогічних легенд Геродота», які міг почерпати як у останнього, «так і численних компіляторів» (с. 230). При цьому дослідник знов-таки дивно за-

буває додати, що у незалежного від Геродота Діодора Сицилійського (II, 45), який народження Скіфа взагалі розміщує не у Подніпров'ї, а на Північному Кавказі, праматір також представлена у вигляді напівдіви-напівзмії. Таким чином, помилявся Геродот, помилявся Валерій Флакк, помилявся Діодор Сицилійський, помилялися їх інтерпретатори та кілька поколінь археологів-скіфознавців, а істина у останній інстанції постала тільки перед автором «Геродотової Скіфії».

У нестримному прагненні зробити геродотовських скілотів праслов'янами Б. О. Рибаків³⁹ стверджує, що і кам'яні скіфські ідоли, відомі виключно у Степовій Україні і на Північному Кавказі та атрибутовані свідомо скіфськими речами⁴⁰, — залишили зовсім і не скіфи, а лише замасковані праслов'яни, що пробіралися з Києва у степ разом зі своїми купцями, щоб засвідчити тут їх присутність подібно до сучасних недоростків, що залишають автографи на парканах. Ця дивна нісенітниця протягом всього пасажу доводиться за допомогою маси таких же дрібніших нісенітниць аж до того, що розташоване у пониззі Інгульцю с. Нововасилівка зараховується до околиць Ольвії та ін.⁴¹

Як широко і безоглядно може маніпулювати матеріалами Б. О. Рибаків, свідчить хоча б наступний пасаж. Усупереч абсолютно чіткому зазначенню Геродота (IV, 20) про те, що меланхлени мешкають на північ від скіфів царських у 20 днях шляху від моря, Б. О. Рибаків вважає за можливе стверджувати, нібито сусідами вони були зовсім не скіфам царським, а племенам, що відокремилися від них (Геродот, IV, 22), забуваючи при цьому, що цих останніх Геродот розміщує не тільки поряд з меланхленами та Скіфією, а далі землі будинів, семиденної пустелі, володінь багатолюдного племені фісагетів та й ще й ірків, тобто на самому окраї відомого в ті часи світу. Використовуючи свою нічим не обгрунтовану фантазію як доведений факт, автор безапеляційно оголошує остаточний вирок про те, що меланхлени мешкали «східніше та північніше їх (скіфів, що відокремилися. — Б. М.) на окраї пустелі. Так і слід розуміти кінець § 20» (с. 122). У результаті на карті, представлений на с. 177, меланхлени позначені не на межі з царськими скіфами, а на схід від савроматів — за Доном.

Після ствердження, що складена таким чином стногеографічна карта є єдино правильною, з сумом сприймається зневажливо саркастичний тон автора при характеристиці ним «Карті Скіфії за Геродотом та археологічними даними», представленої у «Нарисах стародавньої історії Української РСР»⁴², (карта 7): «Історична частина цієї карти не заслуговує на увагу: землероби тут традиційно розміщені вздовж Нижнього Дніпра, царські скіфи чомусь тільки у Криму та східніше (!) (знак оклику поставлений Б. О. Рибаківим. — Б. М.) Геросу, будини далеко за Воронежем, неври тільки на Стиру та Ікві, а гелонів і зовсім на карті нема» (с. 110). До речі, відсутність на картах своїх попередників гелонів Б. О. Рибаків відзначає неодноразово і з постійним задоволенням, вважаючи, що це є одним з найяскравіших свідочств «нєсвирішеності проблем геродотовських племен взагалі» (с. 105). Насправді ж, для більшості скіфознавців невід'ємність гелонів від землі будинів, засвідчена Геродотом, завжди була настільки самоочевидною, що вони навіть не вважали за потрібне вказувати їх на картах особливо, бо розумілося само собою: де будини, там і гелони.

Підсумовуючи такий невдячний аналіз праць Б. О. Рибаків щодо етнічної географії Скіфії, ще раз підкреслю, що у них чимало вдалих ототожнень, дотепних здогадок, цікавих припущень. Однак загалом прийняти створену ним карту Скіфії неможливо, бо, як уже відзначав О. І. Тереножкін, заснована вона не на праці Геродота, як це стверджує автор, а на різноманітного роду поправках, змінах та корегуваннях, що вносяться до нього⁴³, недомовленостях, а то й, як ми намагалися показати вище, прямих підтасовках.

Починає свою працю Б. О. Рибаків гаслом: «Перш, ніж докорити Геродотові, постарайся зрозуміти його» (с. 10). Однак до чого звелось це «розуміння», читач уже бачив. Гіркий досвід «Геродотової Скіфії» підказує: якщо не можеш зрозуміти Геродота, краще не притягуй його. Здійснена нещодавно спроба вивчення скіфського питання на підставі археологічних даних та розповіді Геродота, переконала нас у істинності кожного його слова⁴⁴. Справа

тільки за тим, щоб встановити, з якого джерела походить, якого часу і контингенту населення стосується те чи інше його повідомлення. Бо, згідно заяв самого ж історика, він записував усе, що йому вдалося розвідати про Скіфію, в результаті чого його праця являє собою не історичне дослідження, а енциклопедію набутих знань, що стосується різних періодів різноманітних північнопричорноморських племен. Записана без особливої систематизації, сума цих знань змальовує історію немовби у спресованому вигляді⁴⁵. І завдання дослідника — не звинувачувати в помилках та не виправляти Геродота, а лише розкласти його повідомлення «по полицях», для кожного знайшовши своє місце і час.

Критикуючи працю Б. О. Рибаківа, О. І. Тереножкін справедливо відзначав, що відсутність сьогодні єдиної, усіма визнаної, карти Скіфії жодною мірою не свідчить про існування у скіфознавстві повного розладу: різне розуміння вченими, які його представляють, кордонів Скіфії та географічного місця населяючих її племен не виходить за межі звичайних розбіжностей, що існують у багатьох галузях археології та стародавньої історії⁴⁶.

Дійсно, предствлений вище аналіз історіографії питання свідчить, що вивчення етнічної географії Скіфії розвивалось логічним шляхом, за законом «заперечення заперечення», коли на певних етапах перевага віддавалася то ширшому, то вузкому уявленню про територію країни. Уявляється, що ця боротьба думок і сьогодні ще далека від свого завершення. Але для того, щоб вона і надалі була успішною, необхідні повніше притягнення і все глибший аналіз накопичених до сьогоднішнього часу джерел, неусереднений підхід до них та об'єктивне використання, що тільки і може бути гарантією поступового та неухильного наближення до істини⁴⁷.

Примітки

¹ Погребова Н. И. Состояние проблем скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // ВССА.— М., 1954.; Петренко В. Г. Задачи и тематика конференции // Проблемы скифской археологии.— М., 1971.— С. 3—7; Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— 240 с.; Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий.— М., 1982.— 456 с.; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 10.

² Падеждин Н. Геродотова Скифия, объясненная через сравнение с местностями // ЗООИД.— 1844.— I, отд. 1.— С. 1—144.

³ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли.— Описание археологических раскопок и собрания древностей.— М., 1908.— 271 с.; Спицын Л. А. Курганы скифов-пахарей // ИАК.— Пг., 1918.— Вып. 65.— С. 87—143; Спицын Л. А. Скифо-сарматские курганы Крымской степи // ИТУАК.— 1918.— № 54.— С. 172—181.

⁴ Грантовский Э. А. Индоиранские касты у скифов: XXV Междунар. конгр. востоковедов. Мат-лы делегации СССР.— М., 1960.— 22 с.

⁵ Ростовцев М. И. Эллинизма и иранство на юге России.— Пг., 1918.— 190 с.; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— 621 с.

⁶ Граков Б. М. Скифы.— К., 1947.— 96 с.; Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971.— С. 22; Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Две археологические культуры в Скифии Геродота // СА.— 1953.— Т. XVIII.— С. 111—127.

⁷ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР // ВССА.— М., 1954.— С. 39—93.

⁸ Граков Б. Н. Скифы...

⁹ Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. // Тр. ГИМ.— 1959.— Вып. 35.— 119 с.

¹⁰ Артамонов М. И. Этногеография Скифии // Уч. зап. ЛГУ.— Сер. истор. наук.— 1949.— Вып. 13.— С. 129—171; Артамонов М. И. Этнический состав населения Скифии // Докл. VI науч. конф. Ин-та археологии.— К., 1953.— С. 169—196.

¹¹ Артамонов М. М. Этногеография Скифии...

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца.— Харьков, 1962.— 404 с.; Шрамко Б. А. Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепового Лівобережжя України // Питання з історії народів СРСР.— Харків, 1972.— Вып. 14.— С. 153—163; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности.— К., 1973.— С. 82—112; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир.— К.,

1975.— С. 94—132; *Шрамко Б. А.* Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема // СА.— 1975.— № 1.— С. 65—85; *Шрамко Б. А.* Архантическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 73—92; *Шрамко Б. А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон).— К., 1987.— 184 с.

¹⁵ *Ильинская В. А.* О скифах-пахарях и будинах Геродота // КСИИМК.— 1951.— Вып. 46.— С. 28—33; *Ильинская В. А.* Скифские курганы около г. Борисполя // СА.— 1966.— № 3.— С. 152—171; *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— 268 с.; *Ильинская В. А.* Некоторые вопросы генезиса южновосточной культуры // СА.— 1969.— № 2.— С. 85—102; *Ілїнська В. А.* Андрофаги, меланхлени, будини або скіфи? // Археологія.— 1970.— № 23.— С. 23—39; *Ильинская В. А.* Скифский период в Днепровском лесостепном Левобережье.— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1971.— 56 с.; *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— 222 с.; *Ильинская В. А.* Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 73—95; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Указ. соч.; *Археологія Української РСР: В 3-х т.*— К., 1971.— Т. 2.— 504 с.; *Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— 248 с.; *Тереножкин А. И.* Скифская культура // Проблемы скифской археологии.— М., 1971.— С. 15—24; *Тереножкин А. И.* Киммерийцы.— К., 1976.— 224 с.

¹⁶ *Либеров П. Д.* К вопросу о скифах-пахарях // ВДИ.— 1951.— № 4.— С. 178—185; *Либеров П. Д.* Памятники скифского времени в бассейне Северского Донца // МИА.— 1962.— № 113; *Либеров П. Д.* Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ.— 1965.— Вып. Д1—31.— 112 с.; *Либеров П. Д.* Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных // МИА.— 1969.— № 151.— С. 5—26;

¹⁷ *Смирнов А. П.* Скифы.— М., 1966.— 200 с.

¹⁸ *Мельникова О. П.* Племена Южной Белоруссии в раннежелезном веке.— М., 1967.— 196 с.

¹⁹ *Крушельницька Л. І.* Південне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза.— К., 1976.— 147 с.

²⁰ *Смирнова Г. И.* Повное в изучении археологических памятников северо-западной Скифии (Западноподольская группа памятников) // Культура Востока: древность и раннее средневековье.— Л., 1978.— С. 115—130; *Смирнова Г. И.* Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ.— 1983.— Вып. 23.— С. 60—72.

²¹ *Бокий П. М.* Скифский период на пограничье степи и лесостепи в Днепровском Правобережье.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1980.— 16 с.

²² *Тереножкин А. И.* Киммерийцы...

²³ *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Указ. соч.

²⁴ Там же.— С. 20.

²⁵ ИАА, 1980 г. Международная конференция «Народы Азии и Африки», № № 5, 6.

²⁶ *Артамонав М. И.* Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— 156 с.

²⁷ *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия.— М., 1979.— 248 с.

²⁸ *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян.— М., 1981.— 608 с.; *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси.— М., 1987.— 782 с.

²⁹ *Нидерле Л.* Славянские древности.— М., 1956.— 560 с.

³⁰ *Тереножкин А. И.* Предскифский период...

³¹ *Дюмезиль Ж.* Осетинский эпос и мифология.— М., 1976.— 280 с.; *Дюмезиль Ж.* Скифы и нарты.— М., 1990.— 230 с.; *Хазанов А. М.* Легенда о происхождении скифов // Скифский мир.— К., 1975.— С. 74—93; *Хазанов А. М.* Социальная история скифов.— М., 1975.— 344 с.; *Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— 216 с.; *Раевский Д. С.* Модель мира скифской культуры.— М., 1985.— 256 с.

³² *Рыбаков Б. А.* Язычество...

³³ *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.*— К., 1985.— 184 с.

³⁴ *Нейхардт А. А.* Указ. соч.— С. 153—162; *Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.* Указ. соч.

³⁵ *Тереножкин А. И.* Скифский вопрос // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 3—12.

³⁶ *Нейхардт А. А.* Указ. соч.— С. 154, 156, 157.

³⁷ *Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А.* Указ. соч.

³⁸ *Агбунов М. В.* Загадки Понта Эвксинского.— М., 1985.— С. 139—156.

³⁹ *Рыбаков Б. А.* Язычество...— С. 61—72.

⁴⁰ *Белозор В. П.* Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1986.— 17 с.

⁴¹ *Белозор В. П.* Скифская триада и каменные изваяния (проблема этнокультурной атрибуции) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.): Мат-лы Междунар. конф.— К., 1991.— С. 170—172.

⁴² *Нариси стародавньої історії Української РСР.*— К., 1957.— 632 с.

⁴³ *Тереножкін А. И.* Скифский вопрос...— С. 12.

⁴⁴ *Тереножкін А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелигонольский курган.— К., 1988.— С. 288.

⁴⁵ *Дьяконов И. М.* История Мидии.— М., 1956.— С. 245; *Раевский Д. С.* Модель мира...— С. 55; *Тереножкін А. И., Мозолевский Б. Н.* Указ. соч.— С. 225.

⁴⁶ *Тереножкін А. И.* Скифский вопрос...— С. 11.

⁴⁷ *Мелюкова А. И.* Новое в изучении актуальных проблем скифологии // КСИА.— 1991.— № 204.— С. 3—10.

Б. Н. Мозолевский

ПРОБЛЕМЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ СКИФИИ

В результате многолетних исследований вопроса этнической принадлежности геродотовских скифов совместными усилиями отечественных исследователей (историков, археологов, этнографов) на основе глубокого и разностороннего труда Геродота, достигнуты значительные успехи в освоении и интерпретации накопленного материала, теоретическом и практическом решении ряда важнейших вопросов скифской проблемы. Однако полного согласия по поводу распределения народов на карте Скифии, к сожалению, не достигнуто. Расхождения между исследователями проблемы этнической географии Скифии касаются главным образом определения северной границы расселения ираноязычных племен и скифского политического объединения в целом. Исследователи данной проблемы различно понимают границы Скифии и географического места населявших ее племен. Ясно одно: несмотря на борьбу мнений по этому поводу, исследователи должны быть едиными в том, что анализируя археологические источники, которые с каждым годом становятся все многочисленнее и разнообразнее, они рано или поздно придут к пониманию истинной картины истории, географии и этногеографии Скифии. Для этого также необходима объективная оценка и правильный, непредвзятый подход к основному источнику по истории Скифии — IV главе книги Геродота «История», то есть «Скифскому рассказу». Интерпретируя памятники Степной и Лесостепной Скифии как оставленные племенами времен Геродота, каждый из исследователей должен иметь четкую систему доказательств, иначе последнему не избежать субъективизма, а подчас и прямых искажений. Так или иначе, каждая попытка изучения скифского вопроса на основании археологических данных и рассказа Геродота сама по себе очень ценна и служит еще одной ступенькой на пути приближения к истине.

B. N. Mozolevsky

PROBLEMS OF ETHNIC GEOGRAPHY OF SCYTHIA

The study of the problem on ethnic attribution of the Herodotus Scythians carried out by joint efforts of many home scientists (historians, archaeologists, ethnographers) for a long period of time on the basis of the profound and comprehensive Herodotus treatise was crowned by considerable successes in assimilation and interpretation of the data obtained as well as in the theoretical and practical decision of a series of the most important aspects of the Scythian problem. However no full consent was achieved concerning spreading of peoples on the map of Scythia. The divergences in views of scientists engaged in the problem of ethnic geography of Scythia pertain mainly to determination of the northern boundary of settlement of Iran-Language tribes and the Scythian political community as a whole. Researchers engaged in this problem differently comprehend frontiers of Scythia and of the geographic place of tribes inhabited it. It is clear that notwithstanding the struggle of views on this problem the researchers should be united in that having analyzed archaeological sources which become ever more numerous and diverse from year to year, they will come sooner or later to comprehension of the real picture of history, geography and ethnography of Scythia. With this end in view it is also necessary to have an objective estimation and correct, unprejudiced approach to the basic source on history of Scythia, namely, chapter 4 of Herodotus book «History», i. e. «The Scythian Story». Interpreting monuments of the Steppe and Forest-Steppe Scythia as relics left by tribes of the Herodotus time, researchers should possess a clear system of proofs or they will fail to avoid subjectivism and even direct perversions. In any case each attempt to study the Scythian problem on the basis of archaeological findings and Herodotus story is very important and serve as one step more on the way of approaching the truth.